

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вінницький національний технічний університет

Анотація

У роботі представлено деякі засади формування та поповнення української термінології. З'ясовано, що терміни виникають системно у професійному середовищі певної галузі знань із використанням різних мовних засобів залежно від внутрішніх і зовнішніх чинників.

Ключові слова: термін, термінологія, аналітична деривація, вторинна номінація, метафоричні процеси, словотворення термінів.

Abstract

In the article some principles of formation and replenishment of the Ukrainian terminology are presented. It was found that terms arise systematically in the professional environment of a certain field of knowledge using different language means depending on internal and external factors.

Keywords: term, terminology, analytical output, secondary nomination, metaphorical processes, word formation of terms.

Термінологія кожної галузі знань покликана, перш за все, задовольняти практичні потреби. Поява нових термінів спричинюється розвитком науки, виникненням її нових ланок. Нові поняття вимагають фіксації в мові, про що свідчить історія розвитку термінології будь-якої мови.

Термінологічна лексика будь-якої розвиненої мови є значною частиною словникового складу. Постійно поповнюючись новими одиницями, вона є найдинамічнішою частиною мови.

Основна вимога до терміна – точність – впливає зі співвіднесеності конкретного терміна з певним поняттям чи реалією, звідти ж – чітка системність термінів у межах однієї терміносистеми [1, с. 89].

Термін – це слово або словосполучення, яке зіставляється з чітко окресленим поняттям певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя і вступає в системні відношення з іншими подібними одиницями мови, утворюючи разом із ними особливу систему – термінологію. Термін є стилістично нейтральною мовною одиницею. Йому не притаманні експресія й образність. Наявність дефініції є обов'язковою ознакою терміна [2, с. 16].

Формування наукової мови в Україні відбувалося за несприятливих умов, тому галузеві терміносистеми не розвивалися природно. Умови бездержавності України унеможлилювали становлення науково-технічної, природничої, гуманітарної та мистецької терміносистем [3, с. 17–25].

Термінознавство – це наука про терміни. На жаль, сучасні словники цього слова не фіксують, хоч воно утворилося у 60-х роках ХХ ст. Натомість у цьому значенні часто вживають слово “термінологія”. Слово “термін” виникло в античні часи. У латинській мові воно означало “межу”, “рубіж”. Термінна номінація, тобто процес найменування спеціальних понять науки і техніки, є цілеспрямованим творчим процесом. Утворення термінів відбувається свідомо, з прагненням до чіткої системи. Терміни виникають у професійному середовищі і вживаються лише в термінній функції. Для створення нового терміна можуть бути використані різні мовні засоби, а вибір оптимального способу номінації – складний процес: його визначають об'єктивні та суб'єктивні моменти, зовнішні та внутрішні чинники [5, с. 6].

Основними джерелами збагачення української термінології є застосування способу вторинної номінації, морфологічний та аналітичний спосіб творення термінів, а також іншомовні запозичення, як джерело поповнення української термінології. Застосування способу вторинної номінації – це використання наявної в мові назви для позначення наукового поняття. Вторинна номінація поповнює термінологію кількісно (функції термінів починають виконувати слова, які раніше не були термінами) та якісно (звужується або розширюється семантика й змінюється обсяг понять) [5, с. 6].

Термінологізація відбувається:

а) на основі метафоричних процесів, що ґрунтуються на:

- переосмисленні назв за подібністю форми, розміру, розташування частин (*підставка* – предмет, на який ставлять що-небудь або який підставляють під щось, і деталь струнних музичних інструментів, що має вигляд вертикальної дерев'яної пластинки, на яку спираються струни; підстава для перенесення – зовнішня схожість і розташування),

- функціональній подібності (*міст* – споруда для переходу або переїзду через річку, автомагістраль, яр і частина шасі автомашини, трактора; підстава для перенесення назви – функція з'єднання),

- зовнішній та функціональній подібності (*жила* – судина, по якій тече кров і провід кабелю; підстава для перенесення – функція перенесення і зовнішня схожість);

б) на основі метонімічного перенесення назви з:

- процесу на предмет (*насадка* – дія за значенням “насадити” і знімна деталь основного вала, що перебуває в контакті з носієм запису або магнітною сигналограмою),

- процесу на результат (*вимір* – визначення будь-якої величини чогось і величина, що вимірюється),

- процесу на властивість (*гучність* – дзвінке звучання, далека чутність і відчуття, створене вухом, яке сприймає звукові хвилі),

- властивості на кількісний показник (*різкість* – властивість за значенням “різкий” і ступінь розмитості зображень границь об'єктів),

- родового поняття на видове (*веснянка* – музичний жанр і музичний твір).

Одним із найзначніших джерел збагачення української термінології є морфологічний спосіб творення. Серед способів термінної деривації провідна роль належить суфіксації; менш характерними є також такі способи творення, як: префіксальний, безафіксний, аббревіаційний, основоскладання та словоскладання [5, с. 6]. Найпоширеніше суфіксальне творення термінів. Багато термінів утворено за допомогою суфіксів *-анн(я)*, *-ість*, *-ит*, *-іт*, *-іт*, *-изм*, *-ізм*, *-ізм*: *фазування*, *тримкість*, *радіоактивність*, *програмування* [1, с. 19]. Незначну кількість термінів утворено префіксальним (*незаконний*, *надвиробництво*, *надприбуток*) та префіксально-суфіксальним (*безробіття*) способами. Терміни, утворені безафіксним способом, позначають процес дії, предмет як результат дії або одиничний акт дії, що інтенсивно відбувається. Ці терміни утворено від основи дієслова за допомогою нульової морфеми: *викуп*, *виторг*, *вклад*, *дохід*, *запас*, *обіг*.

Способом основоскладання утворено терміни – складні слова, серед яких можна виділити назви, що виникли на основі складання незалежних одне від одного слів (*світлотехніка*, *склопаста*, *склоцемент*) і номінації, утворені за допомогою сполучного голосного звука на основі складання залежних одна від одної основ (*стрічкопритискач*, *товарообіг*, *шумоізоляція*).

Терміни-складні слова, що пишуться через дефіс, утворено способом словоскладання (*ампер-секунда*, *ват-секунда*, *диск-катод*, *мегават-година*, *жук-короїд*, *льон-довгунець*). Такі терміни є результатом поєднання двох самостійно вживаних іменників.

Одним із найпродуктивніших шляхів поповнення терміносистем є аналітична деривація (приблизно 70 % термінів у різних терміносистемах – це словосполучення). Серед складених назв домінують дво- та трикомпонентні терміносполуки, утворені за такими моделями: іменник + іменник (*нейтральність грошей*), прикметник + іменник (*національне багатство*), порядковий числівник + іменник (*перший прибуток*), дієслово + іменник (*страхувати майно*); прикметник + прикметник + іменник (*валовий національний продукт*), іменник + прикметник + іменник (*емісія цінних паперів*), прикметник + іменник + іменник (*маркетингове дослідження ринку*); кількість багатоконпонентних термінів обмежена (*журнал обліку господарських операцій*, *закон тенденції норми прибутку до зниження*). Аналітична деривація сприяє побудові структурної ієрархії: три- і багатоконпонентні терміни утворюють на основі двокомпонентного словосполучення (*валовий продукт* – *валовий національний продукт*) або на базі одного слова (*податок* – *податок на додану вартість*) [5, с. 7].

У розвитку української термінології спостерігаємо давню традицію входження іншомовних запозичень. Серед лексичних фактів, запозичених з інших мов, слід розрізняти: 1) ті, що з'явилися внаслідок прямого запозичення, якими є слова та вирази; 2) ті, що ввійшли за посередництвом слів; 3) ті, що потрапили внаслідок калькування [4, с. 76]. У галузевих терміносистемах української мови іншомовні запозичення становлять приблизно 40 % від однослівних термінів. Виділяють велику групу інтернаціоналізмів – міжнародних термінів, уживаних не менш ніж у трьох неспоріднених мовах і запозичених переважно з грецької (*біологія*, *парадигма*, *теорема*) або латинської (*варіація*,

мотор, трансляція) мов. До інтернаціональної скарбниці термінології належать також терміни, запозичені з інших мов: англійської (*комп'ютер, футбол*), італійської (*балада, сонатина*), німецької (*бухгалтер, штаб*), французької (*ансамбль, парламент*), іспанської (*романс, сарабанда*). У разі впровадження іншомовних назв в українську терміносистему відбувається звуження значення слова-продуцента, тому що запозичується лише термінне значення (в італійській мові лексема *volta* має такі значення: повтор, раз і черга; в українській мові термін *вольта* вживається зі значенням повтору частини музичного твору з іншим закінченням); іншомовні терміни узгоджують з фонетичними та орфографічними нормами української мови (лат. *concurrentia* – укр. *конкуренція*); змінюється граматичне оформлення (лат. *clavis* – укр. *клавіша* і *клавіш*); запозичені терміни стають продуктивними в термінотворенні (від запозиченого з англійської мови терміна *реклама* в українській мові утворено лексеми *рекламний, рекламувати*) [5, с. 7].

Сучасні українські термінологи глибше, ніж їхні попередники, опрацьовують теорію термінології як підсистеми літературної мови, теорію терміна як мовного знака, формулюють вимоги, які треба ставити до окремого терміна та й до “ідеальної” (якщо така можлива) термінології. Для визначення основних принципів термінотворення українські термінологи враховують досвід вітчизняних дослідників (науковців, які плідно працювали на початку ХХ ст. у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка й Інституті української мови) і досягнення європейської науки (Ш. Баллі, Е. Вюстера, Д. Лотте, О. Реформатського та ін.) [3, с. 15–20].

Сьогодні спостерігаємо надзвичайну термінографічну активність: якщо в 1990 р. видано 5 термінологічних словників, то з 1992 р. їхня кількість становить не один десяток. Це словники різних типів – перекладні, енциклопедично-довідкові, тлумачно-перекладні, частотні, словники-тезауруси, словники нових термінів.

Виробити та узгодити засади термінотворення допомагають численні наукові семінари, конференції. Традиційними стали міжнародні наукові конференції “Українська термінологія і сучасність” (Київ, Інститут української мови НАН України), “Проблеми української науково-технічної термінології” (Національний університет “Львівська політехніка”).

Отже, процес називання спеціальних наукових понять безпосередньо пов'язаний з мовною номінацією. Творення української термінології підпорядковується загальним словотворчим законам мови. Збагачення термінології виходить за межі словотвору, оскільки в цій системі наявні аналітичні конструкції та входження з чужих мов. Сучасна українська термінологія неоднорідна за походженням. Значну її частину становлять терміни, запозичені з різних мов, проте основою є власне українські номінації. Жодне суспільство не може існувати без мови: всі народи і кожна окрема людина живуть у мовній сфері. Рівень розвитку наукової мови впливає на інтелектуальний розвиток суспільства та свідчить про стан мовного самовиявлення народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Туровська Л. Деякі аспекти розвитку термінологічної лексики сучасної української мови / Л. Туровська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 89–93.
2. Азарова Л. Є., П'яст Н. Й., Іванець Т. Ю. Професійне спілкування науково-технічних працівників і студентів інженерних спеціальностей – Вінниця: ВНТУ, 2008 – 189 с.
3. Козловський В.О. Термінологічні уваги / В. О. Козловський // Бібліотечний журнал. – 1926. – Ч. 6–8. – С. 17–25
4. Азарова Л. Є. Українське ділове мовлення. Частина I. / Азарова Л. Є., П'яст Н. Й. – Вінниця, 2007. – 232 с.
5. Масенко Л.К. Українська мова у ХХ столітті / Л.К. Масенко. – К., 2005. – 250с.

Азарова Лариса Євстахіївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, Вінниця, kmz2427@ukr.net.

Нечипорук М. Л. – студент групи 2КІ-17Б, факультет інформаційних технологій та комп'ютерної інженерії, Вінницький національний технічний університет, Вінниця.

Azarova Larysa Y. – Doctor of Philology, Professor, Head of the Chair of Linguistics, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia.

Nechipuryk M. L. – Department of Information Technologies and Computer Engineering, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia.